

ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В ОСВІТІ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

DOI <https://doi.org/10.37406/2521-6449/2026-1-33>
УДК 37(477)"18": 323.15

Боднар А. М.

кандидат історичних наук, доцент,
завідувач кафедри права, професійної та соціально-гуманітарної освіти
Заклад вищої освіти «Подільський державний університет»
Кам'янець-Подільський, Україна
E-mail: bodnar.alla@ukr.net
ORCID: 0000-0001-6725-3625

ОСВІТНЯ ПОЛІТИКА РУСИФІКАЦІЇ У ЛІВОБЕРЕЖНІЙ ТА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ У ХІХ СТОЛІТТІ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

Анотація

У статті здійснено комплексний порівняльний аналіз освітньої політики русифікації, яку реалізовувала Російська імперія в Лівобережній та Правобережній Україні у ХІХ ст. Освіта розглядається як один із ключових інструментів імперської національної політики, спрямованої на інтеграцію українських земель до загальноімперського культурного та мовного простору. На основі аналізу нормативно-правових актів, матеріалів Міністерства народної освіти, документів навчальних округів та наукових праць вітчизняних і зарубіжних дослідників визначено основні напрями, форми та механізми впровадження русифікаційних заходів у системі початкової, середньої та вищої освіти.

Обґрунтовано, що за спільної ідеологічної мети – формування лояльного імперського підданого – освітня політика в досліджуваних регіонах мала суттєві відмінності. У Лівобережній Україні русифікація здійснювалася переважно через інституційне закріплення російської мови навчання, централізацію управління освітою та ідеологізацію навчальних програм. Натомість у Правобережній Україні освітня політика була зумовлена протидією польському впливу й супроводжувалася посиленням адміністративним та конфесійним контролем. Зроблено висновок, що регіональна специфіка імперської освітньої політики зумовила різні соціокультурні наслідки русифікації та вплинула на процес формування національної свідомості українського населення.

Ключові слова: русифікація, освіта, Лівобережна Україна, Правобережна Україна, ХІХ століття, мовна політика, національна свідомість.

Вступ. Освіта у ХІХ ст. посідала ключове місце в системі імперської політики Російської держави, виконуючи не лише просвітницьку, а й виразну ідеологічну функцію. Саме через навчальні заклади імперська влада прагнула сформувати лояльного підданого, інтегрованого в загальноімперський культурний та мовний простір. Українські землі, зокрема Лівобережна та Правобережна Україна, розглядалися урядом як території підвищеного контролю, що зумовлювало активне застосування русифікаційних механізмів у сфері освіти. Одним із ключових інструментів було насадження російської мови та культурних норм у навчальних закладах, що призвело до системної русифікації освіти. Політика русифікації мала різний характер у Лівобережній та Правобережній Україні: у Лівобережній вона була централізованою і масштабною, у Правобережжі – частково пов'язана з деполонізацією та контролем місцевих шкільних структур. Вивчення освітньої політики в обох регіонах дає змогу проаналізувати методи імперського впливу та соціокультурні наслідки для українського населення.

Актуальність дослідження визначається потребою комплексного осмислення регіональних відмінностей імперської освітньої політики. У науковій літературі проблема русифікації української освіти традиційно аналізується узагальнено, без достатнього порівняльного розмежування між окремими історико-географічними регіонами. Водночас специфіка історичного розвитку Лівобережжя та Правобережжя зумовила різні форми і темпи впровадження імперських освітніх практик.

Метою статті є порівняльний аналіз освітньої політики русифікації у Лівобережній та Правобережній Україні у XIX ст. та виявлення її особливостей, інструментів і наслідків.

Методологічну основу статті становлять принципи історизму, системності та порівняльного аналізу. Застосування порівняльно-історичного методу дало змогу зіставити механізми реалізації освітньої політики в різних регіонах України в межах єдиного імперського простору.

Важливим є використання інституційного підходу, який дає змогу розглядати освіту як складову частину державного управління, а навчальні заклади – як інструмент реалізації імперської ідеології. Культурно-історичний підхід сприяв аналізу впливу освітньої політики на формування національної свідомості українського населення.

Джерельну базу дослідження становлять законодавчі акти Російської імперії, циркуляри Міністерства народної освіти, матеріали навчальних округів, статистичні дані, а також праці вітчизняних і зарубіжних дослідників.

Виклад основного матеріалу

Освітня політика русифікації у Лівобережній Україні

Лівобережна Україна у XIX ст. була інтегрована в адміністративну систему Російської імперії відносно рано, що визначило особливості імперського впливу на освітню сферу регіону. Освітні реформи початку століття, зокрема створення навчальних округів та університетів, формально сприяли розвитку освіти, однак водночас закладали підґрунтя для поступової русифікації.

Ключовим елементом русифікаційної політики стало запровадження російської мови як єдиної мови навчання. Українська мова системно усувалася з освітнього процесу, спочатку на рівні середньої та вищої школи, а згодом і в початковій освіті. Особливо посилився цей процес у другій половині XIX ст., після прийняття Валувського циркуляру 1863 р. та Емського указу 1876 р., які фактично заборонили використання української мови в освітніх і культурних практиках [1, с. 117–126].

Навчальні програми в Лівобережній Україні були спрямовані на формування імперської ідентичності. Історія України подавалася як складник «загальноросійської історії», що знецінювало самотність українського історичного розвитку. Водночас підготовка педагогічних кадрів перебувала під жорстким контролем держави, що унеможливило альтернативні освітні ініціативи.

Попри це, у Лівобережній Україні зберігалися осередки інтелектуального опору, пов'язані з діяльністю університетської професури, громадських діячів та неформальних освітніх гуртків. Саме тут русифікація мала переважно системний, інституційний характер, поєднуючи адміністративний тиск з ідеологічним впливом.

Освітня політика русифікації у Правобережній Україні

Правобережна Україна у XIX ст. мала специфічний статус у складі Російської імперії, що зумовлювалося історичною спадщиною Речі Посполитої, значною роллю польської шляхти та конфесійною строкатістю регіону. Саме ці чинники визначили підвищену увагу імперської влади до освітньої сфери як інструменту політичної інтеграції та соціального контролю [2, с. 80–83].

На відміну від Лівобережної України, де русифікаційна політика реалізовувалася поступово, на Правобережжі вона мала більш різкий і репресивний характер, особливо після польських повстань 1830–1831 та 1863–1864 рр. [3]. Освіта розглядалася урядом як ключовий засіб нейтралізації польського впливу та водночас як механізм формування лояльності місцевого населення до імперської влади.

Закриття або реорганізація польських навчальних закладів, ліквідація автономії католицьких освітніх інституцій та посилення ролі Православної церкви стали визначальними елементами імперської освітньої політики. Російська мова була запроваджена як обов'язкова мова навчання, а навчальні програми зазнали суттєвих змін у напрямі ідеологічної уніфікації [4, с. 108–110].

Водночас українське населення Правобережжя опинилося у складнішій ситуації порівняно з Лівобережжям. З одного боку, русифікація обмежувала можливості розвитку української культури та мови, з іншого – імперська влада свідомо використовувала український елемент як противагу польському впливу, що створювало суперечливу, часто маніпулятивну освітню політику [5, с. 410–412].

Особливу роль у процесі русифікації відігравали церковно-парафіяльні школи, які поширювалися саме на Правобережжі як найбільш контрольована форма початкової освіти [6]. Через них імперська адміністрація прагнула не лише поширити грамотність, а й закріпити православну ідентичність та імперську лояльність серед селянства.

Порівняльний аналіз освітньої політики русифікації у Лівобережній та Правобережній Україні засвідчує, що освітня політика русифікації в обох регіонах ґрунтувалася на спільних імперських засадах, проте відрізнялася за інструментарієм, інтенсивністю та соціальними наслідками.

Спільні риси включали:

- централізований контроль над навчальними програмами;
- домінування російської мови в освітньому процесі;

- ідеологізацію змісту історичних і гуманітарних дисциплін;
- обмеження діяльності національно орієнтованих освітніх ініціатив.

Відмінності полягали насамперед у мотивації та формах реалізації русифікації. У Лівобережній Україні імперська політика була спрямована на довготривалу культурну асиміляцію українського населення шляхом інституційного впливу. На Правобережжі ж освіта виконувала функцію політичного інструменту боротьби з польським національним рухом, що зумовлювало жорсткіші та швидші заходи [9, с. 51–55].

У Лівобережній Україні університети та гімназії відігравали провідну роль у формуванні освітнього простору, тоді як на Правобережжі ключовим каналом впливу стали початкові та церковно-парафіяльні школи [7, с. 706–707]. Це визначило різний рівень залучення населення до освітнього процесу та відмінні траєкторії формування національної свідомості [10].

Таким чином, русифікаційна освітня політика в обох регіонах була не однорідною, а адаптованою до конкретних соціально-політичних умов, що підтверджує необхідність регіонального підходу до її дослідження.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Освітня політика русифікації, реалізована Російською імперією у Лівобережній та Правобережній Україні у XIX ст., була важливим складником загальної стратегії імперської інтеграції українських земель. Освіта використовувалася не лише як засіб поширення знань, а й передусім як інструмент формування імперської ідентичності та лояльності населення.

Проведений аналіз засвідчив, що, попри спільну ідеологічну мету – уніфікацію освітнього простору та культурну асиміляцію, – механізми русифікації в досліджуваних регіонах суттєво різнилися. У Лівобережній Україні русифікаційна політика мала системний і поступовий характер, реалізуючись через університети, гімназії та централізовані навчальні програми. Вона була спрямована на довготривалу трансформацію культурної та мовної ідентичності українського населення.

У Правобережній Україні освітня політика русифікації відзначалася підвищеною жорсткістю та політичною зумовленістю. Вона була тісно пов'язана з протидією польському національному руху та супроводжувалася активним утручанням держави в діяльність навчальних і конфесійних інституцій. Особливу роль у цьому процесі відігравали церковно-парафіяльні школи як найбільш контрольований канал ідеологічного впливу.

Порівняльний підхід дав змогу виявити регіональну специфіку імперської освітньої політики та довести, що русифікація не була уніфікованим процесом, а адаптувалася до соціально-політичних умов конкретних регіонів. Водночас наслідки цієї політики в обох випадках мали довготривалий характер, позначившись на розвитку української культури, освіти та національної самосвідомості.

Перспектива подальших досліджень полягає у поглибленому вивченні впливу русифікаційної освітньої політики на повсякденні освітні практики та формування національної ідентичності різних соціальних груп населення. Доцільним є також залучення порівняльного аналізу з іншими національними регіонами Російської імперії для виявлення спільних і відмінних рис імперських механізмів культурної та мовної асиміляції. Особливої уваги потребує дослідження ролі освітнього спротиву та неформальних форм збереження української культурної традиції в умовах імперського тиску.

Список використаних джерел

1. Боднар А. М. Шкільництво Подільської губернії в інкорпораційній політиці самодержавства наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. 2016. Вип. 9. С. 117–126.
2. Боднар А. М. Конфесійна зумовленість трансформацій закладів освіти Подільської губернії наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації : матеріали XX Міжнар. наук.-практ. Інтернет-конф. Переяслав-Хмельницький, 2016. Вип. 20. С. 80–83.
3. Власов В. С. Історія України (кінець XVIII – XIX ст.) : навчальний посібник. Київ : Либідь, 2012. 624 с.
4. Павлюк В. В. Стан польської освіти на Правобережній Україні на початку XIX ст. *Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність* : науковий збірник. Житомир, 1998. Т. 18. С. 108–110.
5. Про приєднання Польських областей до Росії : маніфест Генерал-аншефа Кречетникова, проголошений за Височайшим повелінням у таборі російських військ у м. Полонному 27 березня 1793 р. *Повне зібрання законів Російської імперії*. Санкт-Петербург, 1830. Зібрання I. Т. XXIII. № 17108. С. 410–412.
6. Про утворення епархій у новопрієднаних польських областях. *Іменний [указ], даний Синоду*. 1793. Квітня 13. ПЗЗРІ. СПб., 1830. Зібрання I. Т. XXIII. №17113. С. 419.
7. Про розподіл границь губерніям: Новоросійській, Київській, Мінській, Волинській, Подільській і Малоросійській, і розподіл їх на уїзди. *Височайший [доклад] Синоду*. ПЗЗРІ-1. Т. 24. СПб., 1830. № 18117. С. 706–707.
8. Хижняк З. І. Освіта в Україні у XIX столітті. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2008. 212 с.
9. Філінюк А. Г. Суспільно-політичне становище селян Правобережної України на межі XVIII–XIX ст. *Етнічна історія народів Європи*. 2001. Вип. 10. С. 51–55.
10. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 707. Міністерство народної освіти Російської імперії.

Bodnar A. M.

*Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Head of the Department of Law, Professional and Social and Humanitarian Education
Higher educational institution «Podillia State University»*

Kamianets-Podilskyi, Ukraine

E-mail: bodnar.alla@ukr.net

ORCID: 0000-0001-6725-3625

THE EDUCATIONAL POLICY OF RUSSIFICATION IN DNEIPER UKRAINE AND RIGHT-BANK UKRAINE IN THE 19TH CENTURY: A COMPARATIVE STUDY

Abstract

The article provides a comprehensive comparative analysis of the Russification-oriented educational policy implemented by the Russian Empire in Right-Bank and Dnieper Ukraine during the nineteenth century. Education is examined as one of the key instruments of imperial national policy aimed at integrating Ukrainian territories into the unified cultural and linguistic space of the empire. Based on the analysis of legal and regulatory acts, materials of the Ministry of Public Education, documents of educational districts, as well as scholarly works by Ukrainian and foreign researchers, the main directions, forms, and mechanisms of Russification in primary, secondary, and higher education are identified.

It is argued that despite a common ideological objective—namely, the formation of a loyal imperial subject—the educational policy in the analyzed regions exhibited significant differences. In Dnieper Ukraine, Russification was implemented primarily through the institutional consolidation of the Russian language as the language of instruction, the centralization of educational administration, and the ideological regulation of curricula. In contrast, in Right-Bank Ukraine, educational policy was largely shaped by efforts to counter Polish influence and was accompanied by intensified administrative and confessional control. The study concludes that regional specificities of imperial educational policy led to different sociocultural consequences of Russification and significantly influenced the process of forming the national consciousness of the Ukrainian population.

Key words: *Russification, education, Dnieper Ukraine, Right-Bank Ukraine, 19th century, language policy, national consciousness.*

References

1. Bodnar, A. M. (2016). Shkilnytstvo Podilskoi hubernii v inkorporatsiini politytsi samoderzhavstva naprykintsi XVIII – v pershii polovyni XIX st. [Schooling of Podillia Governorate in the incorporation policy of the autocracy in the late 18th and the first half of the 19th centuries]. *Visnyk Kamianets-Podilskogo natsionalnogo universytetu imeni Ivana Ohiiienka. Istorychni nauky*, 9, 117–126 [in Ukrainian].
2. Bodnar, A. M. (2016). Konfesiina zumovlenist transformatsii zakladiv osvity Podilskoi hubernii naprykintsi XVIII – v pershii polovyni XIX st. [Confessional conditioning of transformations of educational institutions of Podillia Governorate in the late 18th and the first half of the 19th centuries]. *Tendentsii ta perspektyvy rozvytku nauky i osvity v umovakh hlobalizatsii: Materialy XX Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi internet-konferentsii*, 20, 80–83 [in Ukrainian].
3. Vlasov, V. S. (2012). Istoriiia Ukrainy (kinets XVIII – XIX st.) [*History of Ukraine (late 18th–19th centuries)*]. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
4. Pavliuk, V. V. (1998). Stan polskoi osvity na Pravoberezhnii Ukraini na pochatku XIX st. [The state of Polish education in Right-Bank Ukraine at the beginning of the 19th century]. *Natsionalni menshyny Pravoberezhnoi Ukrainy: istoriia i suchasnist*, 18, 108–110 [in Ukrainian].
5. Pro pryiednannia Polskykh oblastei do Rosii. (1793/1830). Manifest Heneral-anshefa Krechetnykova, proholosheny za Vysochaiszym povelinniam u tabori rosiiskyykh viisk u m. Polonnomu 27 bereznia 1793 r. [On the annexation of Polish territories to Russia: Manifesto of General-in-Chief Krechetnikov proclaimed by the Highest Order in the camp of Russian troops in Polonne on March 27, 1793]. *Povne zibrannia zakoniv Rosiiskoi imperii, Zibrannia 1, Vol. XXIII, No. 17108, 410–412* [in Ukrainian].
6. Pro utvorennia yeparkhii v novopryiednanykh polskykh oblastiakh. (1793/1830). Imennyi ukaz, danyy Synodu, 13 kvitnia 1793 r. [On the establishment of eparchies in the newly annexed Polish territories: Nominal decree issued to the Synod on April 13, 1793]. *Povne zibrannia zakoniv Rosiiskoi imperii, Zibrannia 1, Vol. XXIII, No. 17113, 419* [in Ukrainian].
7. Pro rozpodil hranyts huberniiam: Novorosiiskii, Kyivskii, Minskii, Volynskii, Podilskii i Malorosiiskii, i rozpodil yikh na uizdy. (1830). Vysochaishyi doklad Synodu. [On the delimitation of borders of the governorates of Novorossiya, Kyiv, Minsk, Volhynia, Podillia, and Little Russia and their division into uyezds: Supreme report of the Synod]. *Povne zibrannia zakoniv Rosiiskoi imperii, Zibrannia 1, Vol. XXIV, No. 18117, 706–707* [in Ukrainian].
8. Khyzhniak, Z. I. (2008). Osvita v Ukraini u XIX stolitti [Education in Ukraine in the 19th century]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
9. Filiniuk, A. H. (2001). Suspilno-politychne stanovyshe selian Pravoberezhnoi Ukrainy na mezhi XVIII–XIX st. [Socio-political status of peasants in Right-Bank Ukraine at the turn of the 18th–19th centuries]. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy*, 10, 51–55 [in Ukrainian].
10. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy (TsDAVO Ukrainy). Fond 707: Ministerstvo narodnoi osvity Rosiiskoi imperii [Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine. Fond 707: Ministry of Public Education of the Russian Empire] [in Ukrainian].

